

Абдувалиева Г.А.

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ГЕЗИТТЕРИНДЕГИ ТЕМАТИКАЛЫК ПРИОРИТЕТТҮҮЛҮК ЖАНА ТЕРМИНДЕРДИН КОЛДОНУЛУШ ЖЫШТЫГЫ

Абдувалиева Г.А.

ТЕМАТИЧЕСКАЯ ПРИОРИТЕТНОСТЬ И ЧАСТОТНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕРМИНОВ В КЫРГЫЗСКИХ И ТУРЕЦКИХ ГАЗЕТАХ

G.A. Abduvalieva

THEMATIC PRIORITY AND FREQUENCY OF USING POLITICAL TERMS IN THE KYRGYZ AND TURKISH NEWSPAPERS

УДК:371.456.27

Бул макалада кыргыз жана түрк гезиттеринде колдонулган терминдердин колдонулушу жыштыгы жана алардын тематикалык приоритеттүүлүгү салыштырма үрөтүндө аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: гезиттер, тематикалык приоритеттүүлүк, лексика-семантикалык талаа, төл сөздөр, өздөштүрүлгөн сөздөр, колдонулуш жыштыгы.

В данной статье в сравнительном аспекте была определена тематическая приоритетность и частотность использования терминов в кыргызских и турецких газетах.

Ключевые слова: газеты, тематическая приоритетность, лексико-семантическое поле, исконные слова, заимствованные слова, частотность использования.

The present paper is devoted to defining the thematic priority and the frequency of using terms in the kyrgyz and turkish newspapers in a comparative plan.

Key words: newspapers, thematic priority, lexical and semantic field, aboriginal words, borrowed words, frequency of usage.

Белгилүү болгондой, гезиттер - коомдук пикирди жаратуучу негизги каражат болуп саналат. Коомдо пайда болгон жаңы түшүнүк жана бул түшүнүктү чагылдырган сөздөр биринчи кезекте гезиттерде пайда болот жана ал аркылуу калыптанат. Себеби гезиттин башкы милдети – окурманды жашоодо болуп жаткан окуялар менен кабардар кылуу. Айрым окумуштуулар белгилегендей, публицистика бул белгилүү бир коомдун ичиндеги өзгөрүүлөрдү биринчи кезекте чагылдырган, тилдин кызмат аткаруудагы тармагы болуп саналат. Ошондуктан тилде болгон жалпы өзгөрүүнү байкоо үчүн гезиттердин сөздүк курамын лингвистикалык жактан изилдөө пайдалуу болот деген ойдобуз.

Сөздөрдүн канчалык деңгээлде колдонулгандыгын жана эки тилде гезиттердин жалпы талкуулоо тематикасы кайсы маселелер болгондугун аныктоо үчүн биз кыргыз жана түрк тилдериндеги гезиттердин экиден номерин алып, коомдук-саясий маанилерди туюндурган сөз жана терминдерди терип алуу менен, алардын кайсы тилге таандык экенин белгилейбиз. Ошондой эле сөздөрдүн жыштыгын аныктап, кайсы тилдеги гезиттерде кайсы тема приоритеттүү экендигин салыштырганга аракет жасайбыз.

Бул максатка жетүү үчүн биз практикалык материал катары кыргыз тилиндеги “Кыргыз Туусу”, “Эркин Тоо” гезиттеринен бирден номер жана түрк тилиндеги “Hürriyet”, “Sabah” гезиттеринен бирден номерин пайдаландык. Иликтөөгө алынган гезиттер коомдук-саясий гезиттер болуп саналат. Мында терилип алынган саясий термин жана сөздөр тематикалык тиешелүүлүгү, төл же кабыл алынган бирдик экендиги боюнча иликтөөдөн өткөрүлдү. Жалпысынан, кыргыз тилиндеги гезиттерден 403 лексикалык бирдик, түрк тилиндеги гезиттерден 451 лексикалык бирдик топтолду. Булардын кайсы тилге таандык экени төмөнкү таблицанда берилди.

Таблица 1.

Гезит	Төл сөздөр	Чет тилден алынган сөздөр	Арабизм, иранизмдер	Жалпы
“Кыргыз Туусу”, “Эркин Тоо”	32 (7,9%)	267 (66,3%)	104 (25,8%)	403
“Hürriyet”, “Sabah”	71 (15,7%)	250 (55,4%)	130 (28,8%)	451

Таблицадан көрүнүп тургандай, биз терминдердин кайсы тилге таандык экенин белгилеп, аларды үчкө бөлүүнү туура көрдүк. Буларды өз ара төл сөздөргө, чет тилден алынган сөздөргө жана чет тилге таандык болгон арабизм жана иранизмдерди өзүнчө бөлүштүрдүк. Жалпысынан байкагандай, эки тилде тең сөздөрдүн дээрлик 60%ы чет тилдеринен алынган. Мында жалаң чет тилден алынган сөздөр гана эмес, сөз айкаштардын бир компоненти же эки компоненти тең чет тилден болгон лексикалык бирдиктер дагы камтылат.

Ар бирине өзүнчө токтоло кетсек. Кыргыз тилиндеги гезиттерде төл сөздөрдүн пайызы топтолгон сөздөрдүн 7,9%ын түздү, түрк тилине караганда азыраак экендиги байкалды, бирок саны жагынан алганда, пайыздык катышы чоң айырмачылыкты көрсөткөн жок. Кыргыз тилиндеги гезиттерден топтолгон материалдагы төл сөздөрдү тилдин ички ресурстарынан түзүлгөн сөз жана сөз айкаштар түздү. Булар: башкармалык, биримдикти чыңдоо,

башчы, бийлик, жыйын, жергиликтүү кеңеш, ишкерлер кеңеши, серепчи, төрага, элчилик, эгемен, жетекчи, жетектөө, аткаруу бийлиги, башкарма, токтом, жергиликтүү жетекчи ж.б.

Түрк тилиндеги гезиттерден алынган төл сөздөр саны жагынан кыргыз тилине караганда көбүрөөк чыкты. Булар жалпы топтолгон сөздөрдүн 15,7%ын түздү. Булар кыргыз тилине караганда лексика-семантикалык жана лексика-грамматикалык ар түрдүүлүгү менен айырмаланат: *albaу* (полковник), *апта төрөнү* (эскерүү азем), *аплашта* (макулдашуу), *баşbakan* (премьер-министр), *бийүикелчи* (элчи), *çatışта* (кагылышуу), *güvenlik* (коопсуздук), *görev уартак* (милдетин аткаруу), *genelkurтай* (генштаб), *kalkınта* (өнүгүү), *savcı* (прокурор), *seçim* (шайлоо), *sötmürge* (колония), *tutuklu* (камакка алынган киши), *topluluk* (коомчулук), *vergi* (налог), *yatırım* (инвестиция), *yönetim* (башкаруу) ж.б.

Чет тилден алынган сөздөрдү иликтей турган болсок, буларды өз ара батыш тилдеринен алынган сөздөргө жана арабизм, иранизмдерге бөлүштүрсөк болот. Мисалы, кыргыз тилиндеги *аким, адис, айыл өкмөт, жарандык, илимпоз, каражат* ж.б. Белгилей кетчү нерсе, араб жана иран тилдеринен алынган сөздөр түк тилдерине кеңири жайылган. Ошондуктан интернационалдык сөздөргө караганда булар улуттук тилге таандык болгон сыяктуудай сезилет. Чындыгында, кыргызча сыяктуу көрүнгөн сөздөр этимологиясы жагынан көбүнө араб жана иран тилдеринен алынган сөздөр болуп саналат. Мисалы, араб тилинен алынган сөздөр – *аким, адис, аскер, айыл, абал, каражат, каржы, илимпоз, жамаат, жол, кызматкер, дүйнөлүк, катчы, мыйзам, саясат* ж.б., иран тилинен алынган сөздөр – *күч, чарба, окуу, дыйкан, чек ара* ж.б. Булар тилдеги негизги саясий сөз айкаштарды түзүүгө өбөлгө түзгөн. Мисалы, *айыл чарба министрлиги, жол кызматы, коопсуздук кызматы, аскер тартиби, мамлекеттик армия, расмий сапар, укук жардамчысы, чек ара кызматы, мамлекеттик өкүл* ж.б.

Ал эми чет тилден алынгандыгы даана байкалган сөздөр кыргыз тилинде түздөн-түз орус тилинен жана ал аркылуу башка европалык тилдерден алынган сөздөр болуп саналат. Булар – фономорфологиялык жактан ылайыкташтырылган сөздөр, калькалоо аркылуу түзүлгөн сөз айкаштар. Мисалы, *парламент* (немис т.), *протокол* (грек т.), *советтик система* (слав.+грек т.), *социалдык жардам* (лат.+араб т.), *саясий эксперт* (араб+ лат.т.), *республикалык мамлекет* (лат.+араб т.) ж.б.

Түрк тилинде да чет тилден кабыл алынган сөздөр өтө арбын. Буларды дагы өз ара чет тилден алынган сөздөргө жана арабизм, иранизм сөздөргө бөлүп кароого болот. Эки тилдин тең саясий лексикасында арабизм, иранизмдердин кеңири колдонулушун эки тилдин жалпылыгы катары эсептесек болот. Себеби эки тилде тең саясий тармактын негизги уютку сөздөрүн дал ушул араб жана фарс тилинен алынган сөздөр түзөт. Булар *өкмөт - hükümet, дүйнө - dünya, аскер - asker, өкүм - hüküm,*

саясат - siyaset, саясий - siyasi ж.б. Чет тилден алынгандыгы сезилген сөздөргө түздөн-түз француз тилинен же ал аркылуу латын жана башка тилдерден алынган сөздөр кирет. Мисалы, *konfederasyon* (конфедерация), *koalisyon* (коалиция), *insiyatif* (демилге), *kriz* (кризис), *pozisyon* (позиция), *protokol* (протокол), *sosyal* (социалдык), *operasyon* (операция), *statü* (статус) ж.б.

Тилдин фоно-морфологиялык түзүлүшүнө ыңгайлашкан жана уккулуктуулугу жагынан төл сөз сыяктуу сезилген, бирок арабизм жана иранизм болуп эсептелген сөздөр эки тилде тең саны жагынан дээрлик бирдей экенин байкаса болот. Булар өз ара бириккен сөздөрдүн, туруктуу сөз айкаштардын, терминдик сөз айкаштардын компоненти катары кездешет. Булар эки тилде тең, жогоруда айтылып кеткендей, араб жана фарс тилдеринен алынган сөздөр. Мисалы, кырг.т. *аскер бөлүктөрү* (араб+түрк.), *жогорку билим* (б.түрк+араб), *аскердик жыйын* (араб+кырг.), *басма сөз* (араб+б.түрк), *жергиликтүү калк* (кырг.+араб), *ишчара* (б.түрк+иран), *расмий тил* (араб+б.түрк.), *саясий серепчи* (араб+кырг.) ж.б., түрк т. *ağır ceza* (оор жаза) (түрк+араб), *cumhurbaşkan* (мамлекет башчысы) (араб+түрк), *belediye başkanı* (мэр) (араб+түрк), *faiz oranı* (пайыздык катыш) (араб+түрк), *devlet başkanı* (араб+түрк) ж.б.

Ал эми гезиттердеги сөздөрдүн колдонулуш жыштыгын аныктоо менен, гезиттердеги материалдардын тематикалык артыкчылыктарын белгилесек болот. Мындай талдоонун негизинде, түрк жана кыргыз гезиттеринде төмөнкү саясий сөздөрдүн эң көп колдонулгандыгын айта алабыз.

Таблица 2.

Гезиттерде сөздөрдүн колдонулуш жыштыгы	
«Кыргыз Туусу», «Эркин Тоо»	‘Hürriyet’, ‘Sabah’
Республика (54)	Başbakan (премьер-министр) (30)
Мамлекет (29)	Milletvekili (депутат) (18)
Премьер-министр (17)	Cumhurbaşkan (президент) (18)
Экономика (16)	Kongre (конгресс) (17)
Өкмөт (16)	Dava (соттук иш) (15)
Жогорку Кеңеш (15)	Başkanlık (башчылык) (13)
Парламентарий (15)	Meclis (парламент) (13)
Президент (15)	Bakan (министр) (12)
Кызматына киришүү (15)	Cumhuriyet Başsavcılığı (Мамлекеттик башкы прокуратура) (11)
Мыйзам (13)	Sistem (система) (10)
Куралдуу күчтөр (9)	Mücadele (күрөш) (10)
Саясат (9)	Terör (террор) (10)
Айыл өкмөтү (9)	Darbeci (путчист) (9)

Жетекчи (8)	Politika (политика) (9)
Аким (8)	Iddia (тастыктоо) (9)
Вице-премьер-министр (8)	Devlet (мамлекет) (9)
Коррупция (8)	Polis (полиция кызматкери) (9)
Төрага (8)	Albay (полковник) (8)
Аскер (7)	Parti (партия) (8)
Коалиция (7)	Anayasa (баш мыйзам) (8)
Кызматташуу (7)	Cumhuriyet (Республика) (8)
Министрлик (7)	Vağimsiz (көз карандысыз) (7)
Башкы прокуратура (7)	Lider (лидер) (7)
Парламент (7)	Terrorist (террорист) (7)
Директор (7)	Ekonomi (экономика) (6)
Бийлик (6)	Iktidar (бийлик) (6)
Кеңеш (6)	Vüyükelçi (элчи) (5)
Кырдаалдар министирлиги (6)	Topluluk (коомчулук) (5)
Депутат (6)	Yönetim (башкаруу) (5)
Коргоо министри (6)	Terrör örgütü (террордук уюм) (5)
Бөлүм башчысы (5)	Heyet (делегация) (5)
Мамлекет башчысы (5)	Devlet Başkanı (мамлекет башчысы) (5)

Таблицадагы маалыматтарга таянуу менен, кыргыз тилинде мамлекет тобундагы эң көп кайталанган сөздөргө: *республика, мамлекет, премьер-министр, экономика, өкмөт, Жогорку Кеңеш, парламентарий, президент, кызматына киришүү, мыйзам*; ал эми түрк тилинде эң көп кайталанган сөздөргө: *başbakan (премьер-министр), milletvekili (депутат), cumhurbaşkanı (президент), kongre (конгресс), dava (соттук иш), başkanlık (башчылык), meclis (парламент), bakan (министр), Cumhurbaşkanlığı (президенттик прокуратура), sistem (система), mücadele (күрөшүү), terör (террор)* кирерин байкай алабыз.

– Мындан тематикалык приоритеттүүлүк тууралуу төмөнкү жыйынтыктарга келсе болот:

– Жалпысынан, түрк тилиндеги гезиттерде көп талкууга алынган темалар премьер-министрдин ишмердүүлүгү жана террорго каршы күрөшүү десек, жаңылышпайбыз. Мисалы, *премьер-министр* сөзүнүн жыштыгы жагынан көп болгондугу бизге бул кызмат ордунун түрк саясатында маанилүү орунду ээлегендигин көрсөтүп турат. Акыркы 10 жыл ичинде премьер-министрдин мамлекетти өнүктүрүү боюнча жасаган реформалары, тышкы жана ички саясатта таштаган жаңы ийгиликтүү кадамдары кызматын жогорку деңгээлде аткаргандыгын жана эл арасында чоң баркка ээ болгондугун аныктап турат.

– Бул багытта, албетте, жыштыгы жагынан андан кийинки кезекте *депутат, президент, парламент, министр* сөздөрү орун алат. Мындан биз колдонулган сөздөргө карата өзүнчө лексика-семан-

тикалык талааны (ЛСТ) түзсөк болчудай деген пикирге келдик. Түрк тилинде негизги семантикалык талаа бул 1) өкмөттүн ишмердүүлүгү жана 2) террорго каршы күрөшүү десек болот. –

– 1. **Өкмөттүн ишмердүүлүгү** – *başbakan (премьер-министр) (30), milletvekili (депутат) (18), cumhurbaşkanı (президент) (18), başkanlık (башчылык) (13), meclis (парламент) (13), bakan (министр) (12), sistem (система) (10), politika (саясат) (9), parti (партия) (8), anayasa (баш мыйзам) (8), lider (лидер) (7), heyet (делегация) (5), devlet başkanı (мамлекет башчысы) (5)* сыяктуу сөздөрдөн турат.

– 2. **Терроризм** – *dava (соттук иш) (15), mücadele (күрөшүү) (10), terör (террор) (10), darbeci (путчист) (9), polis (полиция кызматкери) (9), albay (полковник) (8), vağimsiz (көз карандысыз) (7), terörist (террорист) (7), terör örgütü (террордук уюм) (5), tutuklu (камакка алынган) (4)* сөздөрүнөн турат.

– Кыргызча гезиттерде колдонулган сөздөргө көңүл бурсак, мында *республика* жана *мамлекет* сөздөрүнүн эң көп колдонулгандыгын көрө алабыз. Бул сөздөрдүн колдонулушу мамлекеттин жалпы экономикалык жана саясий абалын иликтөөгө багытталган темалар актуалдуу экендигин көрсөтүп турат. Ошентип, кыргыз улуттук гезиттеринде кездешкен сөздөрдү дагы түрк тилиндегидей эле 1) өкмөттүн ишмердүүлүгү, 2) экономика жана 3) коррупцияга каршы күрөшүү деп үчкө бөлүп караса болот. –

– 1. **Өкмөттүн ишмердүүлүгү** – *премьер-министр (17), өкмөт (16), Жогорку Кеңеш (15), парламентарий (15), президент (15), мыйзам (13), саясат (9), жетекчи (8), аким (8), вице-премьер-министр (8), төрага (8), коалиция (7), министрлик (7), парламент (7), бийлик (6), токтом (7), мамлекет башчысы (5)*.

– Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруу органы болуп саналат жана Башмыйзам, Башмыйзам укуктары жана КРдин мыйзамдарына байланыштуу маселелерди өз алдынча чече алат. Ошондуктан бул ЛСТда Жогорку Кеңеш, мыйзам жана парламент өкүлдөрүнүн ишмердүүлүгүнө байланыштуу сөздөр орун алат.

– 2. **Экономикалык абал** – *Республика (54), мамлекет (29), экономика (16), келишим түзүү (2), банкрот (1), дыйкан-фермер (2), депозит (1), инвестиция (8), компенсация (1), насыя, насыя акча (2), социалдык жардам (4), социалдык маселе (3), капиталдык салым (2), социалдык кордук (1)*.

– Гезиттерде *республика* жана *мамлекет* сөздөрүнүн жыш колдонулушу, жалпысынан, Кыргызстандын саясий жана экономикалык абалын чагылдырууда маанилүү орунду ээлейт. Ушуга байланыштуу экономикалык абалды билдирген сөздөрдү өзүнчө бөлүп кароого болот. Бул ЛСТде *экономика* сөзүнүн 16 жолу колдонулушу мамлекеттин экономикалык абалына тиешелүү маалыматтардын арбын чагылдырылганын көрсөтүп турат. Тактап айтканда, кыргыз экономикасынын өнүгүүсүндө айыл чарба-

нын мааниси зор. Ошондой эле кичи жана ири ишкерликти өнүктүрүүгө багытталган иш-чаралардын көбөйүүсү тилде бул ЛСТга кирген жогорудагы сөздөрдүн орун алышын шарттаган.

– 3. **Коррупция** – антикоррупциялык саясат (1), коррупция (8), коррупциялык схема (3), мыйзамсыз (3), мыйзамсыз соодагер (1), паракорчулук (2), приватташтыруу (2), рейд (1), криминалдык өлкө (1), коррупциялашкан өлкө (1), мыйзам бузуу (1), жоопко тартуу (1).

– Гезиттерде коррупция маселесинин талкууланышы сейрек көрүнүштөрдөн эмес. Кыргызстанда коррупция маселеси көп жылдардан бери орун алган жана эл арасында талкууланып келген маселелердин катарында орун алат. Эгерде түрк тилинде негизги маселе террорчулук болсо, Кыргызстанда негизги маселе паракорчулук болуп эсептелет. Бул абалды гезиттерде колдонулган сөздөр да далилдеп берүүдө.

– Жыштыгы көрсөтүлгөн терминдердин арасында кыргыз гезиттеринде *депутат* сөзүнүн бир гана чет тилдеги варианты менен колдонулушу көзгө илинет. Иликтөөгө алынган гезиттерде *парламентарий* термини 15 жолу, *депутат* сөзү 9 жолу колдонулгандыгына күбө алабыз. Ал эми *эл өкүлү* бир дагы жолу колдонулган эмес. Мындай көрүнүш бизге кыргыз тилинин саясий лексикасында терминдердин чет тилдеги варианттары кеңири колдонулушун тастыктайт. Системалуулук жагынан алганда, түрк тилинде синонимдик саясий сөздөр азыраак кездешет. Мисалы, ошол эле *депутат* сөзүн алсак, түрк тилинде *milletvekili* (эл өкүлү) вариантында гана колдонулат. Бул бириккен сөз араб тилинен алынган

millet (улум) жана *vakil* (өкүл) сөзүнөн жасалып, тилде туруктуу орунду ээлеген.

– Жыйынтыктап айтканда, саясий лексика өзүнүн ийкемдүү болушу менен дайыма коомдук кубулуштарга көз каранды болот жана аны менен бирге өзгөрүп турат. Гезиттер актуалдуу күнүмдүк окуяларды чагылдыруу менен бирге, коомдук пикирди жаратып, муну менен кыйыр формада коомчулук тарабынан белгилүү бир терминдердин же сөздөрдүн колдонулушун калыптандырат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Абдувалиев И., Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И. Абдувалиев.- Бишкек: Б-сыз, 2008.- 284 б.
2. Академик Б.М. Юнусалиев жана кыргыз филологиясы [Текст]: (илимий макалалар жыйнагы).- Бишкек: Бишкек гуманитар. ун-т, 2003.
3. Анафинова М.Л., Коммуникативно-прагматические закономерности функционирования юридических терминов в текстах международных англоязычных контрактов и договоров [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / М.Л. Анафинова.- Алматы, 2010.- 25 с.
4. Ахатова, Б.А. Политический дискурс: формы выражения языкового сознания [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Б.А. Ахатова.- Алматы, 2007.- 40 с.
5. Исабекова, А.Б. Общественно-политическая терминология в киргизском литературном языке и вопросы её упорядочения [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Б. Исабекова.- Фрунзе, 1971.- 30 с.
6. Türkçe gazeteler [Электронный ресурс].- Режим доступа: www.turkcegazeteler.com. - Загл. с экрана.
7. Кыргыз гезиттери [Электронный ресурс].- Режим доступа: www.presscom.kg. - Загл. с экрана.

Рецензент: к.филол.н., доцент Касиева А.